

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

Харківський національний університет внутрішніх справ

Факультет № 6

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

**з навчальної дисципліни «Проблеми філософії права»
обов'язкових компонент освітньої програми
другого (магістерського) рівня вищої освіти**

за темою «Антропологія права»

081 Право (правозастосування)

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023 р. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023 р. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 (протокол від 18.08.2023 № 8).

Розробники:

1. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, доктор юридичних наук, професор Кириченко В. Є.
2. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент Головка Б. Г.
3. Доцент кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент Зайцев Л. О.

Рецензенти:

1. Професор кафедри міжнародного та європейського права юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор Гавриленко О.А.
2. Завідувач кафедри теорії та історії держави і права факультету №1 ХНУВС, кандидат історичних наук, доцент Логвиненко І.А.

План лекції

- 1. Антропологія права в системі правового знання.**
- 2. Антропологічні засади права: основні підходи.**
- 3. Права людини як філософсько-правова проблема.**

Рекомендована література:

Основна:

1. Захарцев, С.І. Філософія і теорія права: монографія : / С.І. Захарцев. - Харків : Панов, 2015. - 256 с.
2. Марченко О. В. Філософія права : навч. посібник / Марченко О. В. – Дніпропетровськ: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2015. – 304 с.
3. Нерсисянц В. С. Философия права [Текст] : учебник для студ. вузов, обучающихся по юрид. спец. / В. С. Нерсисянц ; Институт государства и права РАН, Академический правовой ун-т. - М. : НОРМА, 2008. - 648 с.
4. Рабінович П. М. Філософія права [Текст] : навч. посіб. в 5-ти ч. для студ. юрид. вищих навч. закладів / П. М. Рабінович. Ч. 1-2 : Філософія права як наука. Гносеологія права. - Львів : Галиц. друкар, 2014. - 232 с.
5. Розин В.М. Генезис права: методологический и культурологический анализ. – М.: NOTA BENE Медиа Трейд Компания, 2003. – 336 с.
6. Сливка С. С. Проблеми філософії права [Текст] : навч. посіб. / С. С. Сливка ; Нац. ун-т «Львів. Політехніка», Навч.-наук. ін-т права і психології. - 2-е вид., перероб. і доп. - Харків : Право, 2015. - 192 с.
7. Філософія права [Текст] : навч. посібник / О. О. Бандура [та ін.] ; ред. М. В. Костицький, Б. Ф. Чміль ; Національна академія внутрішніх справ України. - К. : Юрінком Інтер, 2000. - 336 с.
8. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. : затверджено МОН України / О.Г. Данильян, О.П. Дзобань, С.І. Максимов та ін. - Х. : Право, 2014. - 208 с.
9. Циппеліус Р. Філософія права : підручник : пер. з нім. / Р. Циппеліус. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.
10. Философия права : хрестоматия : учеб. пособие : рекомендовано МОН України / под ред. Н.И. Панова. - К. : Ин Юре, 2002. - 692 с.

Додаткова:

1. Бачинін В.А., Журавський В.С., Панов М.І. Філософія права: Підручник для юрид. спец-тей вищих навч. закладів. - К.: Видавничий Дім "Ін Юре", 2003. - 472 с.
2. Бердяев Н.А. О рабстве и свободе человека. // Царство Духа и царство Кесаря. - М., 1995.
3. Бігун В.С. Антропологія, аксіологія та соціологія права. До питання про праворозуміння. / Часопис Київського університету права. - 2005. - № 4. - С. 23-32.
4. Гудима Д.А. Людинорозуміння у правовій науці (до характеристики сучасного поняттєвого апарату / Проблеми філософії права. 2005. Т. III. - № 1-2. - С. 256-266.
5. Костицький М.В. Філософія права як наука і навчальна дисципліна. / Проблеми філософії права. 2003. Т. 1. - С. 17-21.
6. Кузнецов В. І. Філософія права. Історія та сучасність: навч. посібник. - К.: ВД „Стилос”: ПЦ „Фоліант”, 2003. - 382 с.
7. Ніцше Ф. Так казав Заратустра. Жадання влади. - К.: Основи-Дніпро, 1993. - 415 с.
8. Патей-Братасюк М. Філософія права: Навчальний посібник. - Тернопіль: "Видавництво Астон", 2006. - 344 с.
9. Фрейд З. Я и Оно. // Психология бессознательного. - М.: Просвещение, 1990.
10. Циппеліус Р. Філософія права: Підручник. - К.: Тандем, 2000. - 300 с.
11. Шелер М. Положение человека в космосе. // Проблема человека в западной философии. - М., 1988.
12. Штурцев Ю.Ю. Антропологія права як форма наукової діяльності. / Проблеми філософії права. 2006-2007. Т. IV-V. - С. 193-199.

Інформаційні ресурси в Інтернеті

13. Мультимедійний посібник «Філософія права» [Електронний ресурс]. URL: http://www.naiau.kiev.ua/books/mnp_fil_prava/Files/media.htm
14. Перелік основних довідників тематичних ресурсів з філософії у комп'ютерній мережі INTERNET [Електронний ресурс]. URL: <http://www.philosophy.ru/linx/linx1.html>
15. Філософія права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. : затверджено МОН України / О.Г. Данильян, О.П. Дзобань, С.І. Максимов та ін.. — Х.: Право, 2014.-208 с. [Електронний ресурс]. URL: http://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/4%20KURS/4/2/001start.htm

16. Матеріали з навчального предмету «Філософія права» [Електронний ресурс]. URL: <http://textbooks.net.ua/content/category/26/76/32/>
17. Психологическая библиотека Киевского Фонда содействия развитию психической культуры / Раздел Философия [Електронний ресурс]. URL: <http://www.psylib.org.ua/books/index.htm#fil>

Текст лекції

1. Антропологія права в системі правового знання.

Правова антропологія — це достатньо нова галузь філософії права, яка тісно пов'язана з культурною та філософською антропологією, соціальною психологією тощо.

Існує чимало робіт по теорії права, у яких практично відсутня тема людини. В основному представлена соціоцентрична, державоцентрична установки, які передбачають, що ціле завжди важливіше за частину, а держава — значиміша за громадянина.

Але ж правова реальність існує не сама по собі, а навколо і в середині людини. Проте антропологічні передумови існування правової реальності мають як негативний, так і позитивний характер.

Антропологія права — галузь філософії права, яка вивчає співвідношення особистості й права, особистість як об'єкт дії права та її вимоги до права, структуру цінностей особистості та право як засіб утілення цих цінностей у суспільне життя, права людини та їх юридичний аспект, себто особистісний аспект права.

Таким чином, в центрі уваги антропології права є взаємозв'язок особистості і права. Під особистістю у філософії права розуміють індивіда, оскільки він не є лише природнім організмом, а виявляється у своїй людській якості, тобто як діючий, наділений волею і прагненнями, як представник своїх думок, поглядів, суджень, як істота з претензіями і правами.

Дослідження проблеми становлення антропології права потребує, перш за все, уточнення таких понять, як “антропологія права” та “юридична антропологія”, які не завжди розмежовуються, а інколи навіть ототожнюються. У зв'язку з цим доцільно звернутися до питання: що являють собою ці поняття на Заході, де вони досить поширені?

Ретроспективний аналіз історії розвитку правової науки і практики дозволяє простежити дві взаємопов'язані, але водночас окремі традиції:

перша — пов'язана з антропологічним аспектом у філософсько-правовій думці (антропологія права),

друга — це власне історія юридичної антропології, як науки, що сформувалася під безпосереднім впливом процесу колонізації (юридична антропологія).

Коріння першої традиції (а саме: окремі правові ідеї взаємозв'язку людини і права, публічного і приватного права) можна віднайти ще в епоху еллінізму, та власне гуманістична традиція і природно-правове праворозуміння формуються в Новий час і пов'язані з такими іменами, як Г. Гроцій, С.

Пуфендорф, П. Гольбах, К. Гельвецій, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, І. Кант.

Друга традиція – формування науки юридичної антропології сягає періоду Великих географічних відкриттів і колонізації, коли ціла плеяда етнологів, а згодом і юристів поставили за мету створити справжній історичний і етнологічний атлас розвитку права, а такі імена, як Г. Дж. Самнер-Мен, І. Я. Бахофен, Н. Фюстель де Куланж, Дж. Мак Ленан, Е. Б. Тайлор, Дж. Фрезер, Л. Морган, Г. Пост, згодом Ф. Боас, Б. Малиновський презентують низку праць, в яких досліджується еволюція права й еволюція уявлень людини про право на основі аналізу первісних форм суспільного буття, звичаїв, менталітету.

Передісторію юридичної антропології та її теоретичні джерела складають погляди дослідників, які займалися проблемами соціальної антропології й етнології: Гомер, Тацит, С. Емпірик, Полібій, Гесіод, Д. Сицилійський, Аристотель, Ф. Аквінський, Ш. Монтень, Ж. Боемус, А. Веспуччі, Х. Колумб.

У 50-ті роки XVIII ст., на думку Н. Рулана, відбувся вихід з передісторії юридичної антропології завдяки ідеям, що з'явилися в межах філософсько-правової думки:

по-перше, це ідея визнання Другого як іншого, хай навіть і “другосортного”, “меншовартото” (Ж. Ф. Лафіто, Ж.Ж.Руссо);

по-друге, людина почала мислитися не тільки як суб'єкт, а і як об'єкт знання.

Саме ці ідеї в поєднанні з практичними потребами колонізації уможливили виникнення юридичної антропології.

Разом із тим подальший розвиток юридичної антропології відбувався у відриві від природного права, а переважна більшість фахівців юридичної антропології орієнтувалася на культурну варіантність, не погоджувалася з тим, що зміст природного права має чіткий і сталий перелік основних принципів.

Вищезазначене дозволяє зробити такі висновки:

1. Звернення до проблеми розвитку юридичної антропології – закономірний етап розвитку вітчизняної філософсько-правової науки, яка залучається до світових здобутків юридичної антропології і намагається уникнути згубного ізоляціонізму;

2. В історії розвитку правової науки і практики простягається дві взаємопов'язані, та водночас окремі традиції: перша – пов'язана з антропологічним аспектом у філософсько-правовій думці (антропологія права), друга – це власне історія юридичної антропології як науки, що сформувалася під безпосереднім впливом процесу колонізації (юридична антропологія);

3. Поняття “юридична антропологія” вживається в більш широкому значенні й охоплює всі явища, більше чи менше пов'язані з правом, тоді як

поняття “антропологія права” вживається в більш вузькому значенні і ним оперують, аналізуючи антропологічний зміст норм, інститутів права;

4. Формування юридичної антропології зумовлено низкою чинників практичного і теоретичного характеру;

5. Становлення юридичної антропології відбулося у 60-ті роки XIX ст., але цей процес не завершився і триває й понині, у ній існують декілька шкіл, які різняться своєю проблематикою, теоретичними джерелами, методологією, що ускладнює процес їх дослідження;

Основними школами в юридичній антропології є:

- а) британська з домінуванням функціоналізму,
- б) американська, яка ґрунтується на культурному релятивізмі,
- в) французька, яка характеризується філософічністю;

7. Формування і розвиток юридичної антропології відбувалися декількома шляхами: юридизації соціальної антропології, поєднанням ідей антропології й права, відокремленням від історії права, етнології і т. ін., але незалежно від того, як здійснювався цей процес у тій чи іншій країні, спільною рисою було те, що в подальшому розвитку спостерігається поєднання безпосередніх аналізів результатів польових досліджень екзотичних, а згодом і сучасних суспільств із основними антропологічними ідеями й положеннями, що сформувалися в межах філософії права;

Юридико-антропологічні дослідження є продовженням світової тенденції антропологізації наук і відкривають простір оптимізації процесів правотворення і правореалізації в Україні.

2. Антропологічні підстави права: основні підходи.

2.1 . Людина як правова істота.

Правова антропологія — це вчення про право як способі людського буття.

Людина поза суспільством існувати не може. Лише в суспільстві вона усвідомлює себе людиною.

Суспільні відносини, які виникли в соціумі, можуть бути лише людськими відносинами. І ці відносини потребують організації, упорядкованості, гармонізації, регуляції, злагодженості, в тому числі і в правовому сенсі.

Феномен права найтіснішим чином пов'язаний з людиною, без якого людина не може існувати.

По-перше, право виникає із людського буття і ця обставина робить можливою власне правову антропологію. Як зазначає представник правового екзистенціалізму Еріх Фехнер, “відповіді на всі філософські питання права

визначаються відповіддю на питання про сенс людського буття”. Такий підхід акцентує увагу на антропологічній зорієнтованості права, на тому, що право є таким явищем, без якого людина не може існувати. Водночас, він сприяє виявленню у структурі людського буття певних моментів, що в зовнішньому вираженні дають право. В подальшому правове поле розповсюджувалося на всі сфери людських відносин. Людина зобов'язана виконувати встановлені правила і норми, якщо вона хоче бути повноправним членом суспільства.

По-друге, право виникло з появою держави як особливий інститут життєдіяльності людського суспільства. З того часу людина існує в правовому порядку, тобто в рамках, регламентуючих співвідношення “моє” і “наше”, “дозволене” і “недозволене”. Причому регламентації визначаються не традицією і обрядом, а правовою нормою, встановленою владою.

Антропологічні засади права завжди турбували людей. Вони мріяли про життя по праву, по справедливості. Тому ще з давніх часів в центрі уваги філософсько-правової думки протягом всього її розвитку стояла проблема взаємозв'язку людини і права, обґрунтування права як цінності для суспільства.

Вирішення проблеми взаємозв'язку людини і природи є можливим після з'ясування природи людини. Однак навіть на сьогоднішній день немає усталеного погляду на проблему природи людини.

2.2. Проблема природи людини у філософсько-правових концепціях.

В Античній філософській думці проблема людини неодноразово піднімалася. Однак не було однотайності у її вирішенні. Так, у філософії Стародавньої Греції довгий час панував космологізм у розумінні людини як форми прояву натуралізму. Людина сприймалася як частка космосу. Зокрема, Демокріт підкреслював: у якій мірі Всесвіт є макрокосмом, такою ж мірою і людина - мікрокосм. А філософи мілетської школи твердили: людина містить у собі всі основні елементи стихії космосу.

Лише у V ст. до н. е. в античній філософії відбулося антропологічне зміщення акцентів, зв'язане, насамперед, з творчістю софістів, які зберегли успадкований від ранньої філософії цілісний погляд на людину та бачення її як частки природи, але вже почали розглядати її і в умовах соціокультурного буття. У софістів людина — це розумна істота, яка творчо діє і в сфері культури, і в сфері пізнання. Тому істини - продукт людської творчості, так само як і культура.

Слідом за софістами проблему людини розробляв і Сократ, який акцентував увагу на внутрішньому світі, моральних якостях та можливостях, на душі, в якій бачив певну, третю, величину між світом ідей і світом речей. Сократ рішуче повернув філософські дослідження від вивчення Космосу, природи до людини як духовної істоти. "Пізнай самого себе"—такою була головна теза

сократівського філософствування. А таке знання можна здобути в практичній зустрічі умів.

Особливу увагу людині у своїй філософській концепції приділяв Платон. Філософ вважав, що призначення людини - пізнавати, наслідувати, додержуватись абсолютних та незмінних зразків, що в світі ідей. Там, де людина відхиляється від призначення та здійснює творчу самостійність, народжує щось негативне, недобре. Жива людська душа втрачає внутрішні життєві джерела, творчість, стає безособовим виразом заздалегідь наданих абсолютних початків.

Дуалізм душі та тіла прагнув подолати Арістотель, який поєднав космологічно-натуралістичний та релігійно-етичний підходи та обґрунтовував неможливість існування душі без тіла. Душі людини властиве мислення. На відміну від рослинної та тваринної часток душі, є і вищий її елемент - Розум, який не є органічною функцією тіла, а надається ззовні та не руйнується разом з тілом. Розум - це також і Бог, вища форма, до якої, як до мети, прагне усе в світі. Людина внутрішньо пов'язана з природою, а з іншого - протистоїть їй, оскільки має душу, яка хоча і є формою тіла, але визначається вищою формою. Людина - соціальна тварина і проявляє цю свою якість лише в державі.

В середні віки людину мислили як істоту, що створена по образу і подоби Божій, як істоту, насамперед, духовну, пронизану вірою і, в той же час, як істоту гріховну, що дозволяє плоті виходити з-під контролю духу, тобто слабку і не самодостатню — до своєї першопочаткової суті без божої благодаті людині не повернутися.

Така багатоманітність поглядів на природу людини лише серед античних та середньовічних мислителів звісно не могло забезпечити вирішення проблеми зв'язку людини і права. Однак чим більше прогресував розвиток людського суспільства й права, тим актуальнішою була ця проблема у філософському мисленні.

2.3. Проблема зв'язку людини і права у філософських концепціях природного права (Г.Гроцій, Т.Гоббс, Ж.-Ж.Руссо, І.Кант).

Найяскравіше зв'язок людини і права був продемонстрований в класичній філософії права XVII—XVIII ст., зокрема у філософських концепціях природного права Г.Гроція, Т.Гоббса, Ж.-Ж.Руссо, І.Канта.

Дослідимо погляди Г.Гроція на проблему людської природи права

Згідно Гроція, загальні начала природного права містяться в природі людини. Основа природного права - в розумній природі людини. На думку мислителя, право не зводиться лише до користі і вигоди. Воно полягає в тому, щоб надавати іншим те, що їм належить, і виконувати покладені на нас по відношенню до них обов'язки.

Людині як істоті вищого (порівняно з тваринами) порядку притаманні від природи прагнення до спокійного і керованого власним розумом спілкування із собі подібними, а також, у відповідності з тим, здатність до знання і діяльності згідно суспільним правилам. Гроцій це уточнював в наступному: “Таке дотримання (правил) гуртожитку, зображене нами лише в окремих рисах як притаманне людському розуму, є джерелом так званого права у власному смислі: до нього відносяться як утримання від чужого майна, так і повернення отриманої чужої речі і компенсація отриманої від неї вигоди, обов'язок дотримуватись обіцянок, компенсація ущербу, нанесеного по нашій вині, а також відплата людям заслуженої кари”.

Розуміння природнього права в більш широкому смислі корениться в здатностях людини оцінювати з точки розуму всі свої взаємовідносини з іншими. “Зрозуміло, -відзначає Гроцій, - що людській природі властиве, у відповідності з розумом, в цих обставинах керуватися здоровим судженням і не поступатись не погрозам страху, ні соблазнам доступних задоволень, і не предаватися безрозсудному пориву, а те, що явно протирічить такому судженню, слідує розглядати як протилежне також природньому праву, а тим самим і людській природі”

У філософській концепції Т.Гоббса у вирішенні проблеми зв'язку права і людського буття, мислитель робить акцент на егоїстичній природі людини як рушійній силі суспільного розвитку, держави і права.

Згідно Гоббса, людина, живучи в суспільстві, керується власними інтересами. Необхідність правопорядку, тобто загальних для всіх людей норм, усвідомлюється нею лише під впливом страху перед насиллям зі сторони таких же індивідів, і цей страх виправдовує механічну силу держави, яка з'єднує індивідів в одне ціле. В результаті суб'єктом правопорядку є абсолютно егоїстичний індивід, який намагається перетворити іншого в засіб і домовляється з ним під погрозою власної безпеки.

Відповідно образу людини, яка керується виключно власними інтересами і орієнтується на пошуки лише власної вигоди і щастя, відповідає такий же образ права, де власне правова реальність підміняється реальністю державних приписів.

Згідно концепції Ж.-Ж.Руссо. (“Про суспільний договір”), людина керується в житті мотивом особистої благорозумності, прагненням до самозбереження і щастя. Адже від природи людина є незлою і розважливою, розсудливою і терплячою відносно ближніх., “Природна людина” не була схильною до пороків і злочинів і тому не потребувала ні держави, ні права.

Людина від природи є вільною істотою, відданою у владу власної волі. “Людина народжується вільною, тоді як усюди вона знаходиться в кайданах”.

(“Про суспільний договір”)

I. Людина від природи є вільною істотою, відданою у владу власної волі. І як така вона має незаперечні, первинні, невід'ємні від її сутності права.

II. Всі люди тотожні один одному в цих правах, оскільки самі ці права не є привласненими в людське життя, а властиві людській природі як такий. Людська природа є однаковою в усіх людей.

Чому людина, згідно Руссо, віддається правовому порядку (підпорядковується йому)? З одного боку, на думку мислителя, індивід віддає перевагу правовому порядку перед деспотичною державністю. Проте, з іншого боку, людина віддає перевагу не на безумовних моральних основах, а підкоряючись усвідомленню небезпеки, яка їй загрожує зі сторони цієї державності.

До дотримання загальних норм примушує індивідів не лише держава, але і сама держава змушується до організації правової реальності надіндивідуальною недержавною волею.

Воля народу стає вище всякої законності і починає набувати таких же рис, що і монархічний безлад Гоббса. В результаті право губить свою самостійну реальність і опускається до виправдання нового безладу.

Вчення І.Канта про морально-свободного індивіда.

У розробці проблем правової антропології І.Кант застосував аксіологічний підхід (пригадаємо, основним поняттям аксіології є поняття цінності). Близьким до поняття цінності у Канта було поняття доброї волі. Добра воля має певну спрямованість. Якщо мова йде про спрямованість людини до чогось, то передбачається, що існує мета цієї спрямованості.

Що ж є метою доброї волі? За Кантом, нею є людина. “Тепер я тверджу: людина і взагалі усяка розумна істота існує як мета сама по собі, а не лише як засіб для будь-якого застосування з боку тієї чи іншої волі”.

Однак підхід до людини як мети передбачає, що все, що знаходиться поза людиною, всі предмети схильностей, предмети її потреб мають підпорядковане значення, вони “... мають лише зумовлену цінність, тому що якби не було схильностей і потреб, які на них ґрунтуються, то й предмет не мав би ніякої цінності” (так Кант установив зв'язок між поняттями “цінність”, “схильність”, “потреба”).

Схильності у Канта асоціюються з марнотраткою, метушнею, звичками, бажаннями тощо. Вони не мають особливої цінності. Тому кожна людина повинна прагнути (бажати, воліти) позбавитися їх. Схильності, потреби мають сенс лише настільки, наскільки вони повинні служити людині. Сама ж людина не повинна ставати рабом цих схильностей.

Таким чином, Кант поняття цінності у власному розумінні співвідносив із людиною як метою, її розвитком. А такий аспект цінності, як корисність (тобто зумовленої, відносної цінності) — зі світом природи, бажань. В додаток філософ розрізняв об'єктивний і суб'єктивний аспекти цінностей (об'єктивного аспекту цінності Кант не торкався в своїх дослідженнях). Суб'єктивний аспект цінності — це внутрішня людська природа.

Іммануїл Кант розробив вчення про людину як про істоту морально вільну (свободну). “Людина природної простоти дуже рано знаходить почуття справедливості, але дуже пізно або взагалі не знаходить поняття справедливості”.

Таким чином, висхідним пунктом філософії права І.Канта є вчення про людину як про істоту морально свободну. В соціальному плані морально автономний індивід характеризується як суб'єкт, який здатний по праву протистояти експансії будь-якої чужої волі, зведеної в закон. Відповідно, лише образ “людини моральної” стає здатним легітимізувати право як безумовну цінність, яка не зводиться ні до яких інших цінностей.

Але і сама “людина моральна” потребує у вихованні, але у відповідності з певними імперативами. Зокрема, юридичний варіант категоричного імператива І.Канта гласить: “Чини так, щоб твоя воля не обмежувала свободи інших”. Таким чином обставини людини вже не можуть існувати поза правовим полем. А вміння людини діяти в рамках права, бути правовою істотою перетворюється в якісну характеристику цивілізованої особистості.

3. Права людини як філософсько-правова проблема.

Онтологічною основою людського буття (як вже зазначалось) є те, що людьми рухають властиві їхній природі стихійні пристрасті і розрізнені інтереси, які штовхають їх до конфліктів, злочинів і воєн.

Але, з іншого боку, ті ж люди шукають засоби по врегулюванню стихійних проявів своєї природи, по підпорядкуванню її началам порядку організованості, цивілізованості, культури. Отже силами руйнування протидіють сили порядку, моралі, права. Джерела тих й інших — у самій людині, в особливостях її природи.

Людська природа надзвичайно складна. Сучасна наука стверджує, що людину не можна вважати остаточно завершеним продуктом еволюції. Адже не є людина і дійсною подобою Бога.

Людина перебуває у постійному русі — розвитку. Поки що людина — лише проміжна ланка між мавпою і справжньою людиною. Однак вона активна істота: здатна шукати, вибирати, орієнтувати, діяти, пристосовуватися до обставин або змінювати їх відповідно до своїх потреб, створювати предмети,

яких немає в природі.

Головна особливість людського буття, яка відрізняє його від існування інших живих організмів, полягає в тому, що воно протікає одночасно в природі, соціумі і культурі.

I. У природі людина веде вітальне (від лат. *Vitalis* — живий, життєвий), природно-органічне існування.

II. У соціумі з його економічними, політичними, правовими, ідеологічними й іншими сферами людина веде соціальне життя.

III. У культурі, у сфері духовних цінностей релігійного, морального, художнього, філософського характеру людина живе духовним життям.

Тобто, багатогранність людського “Я” виявляється в існуванні трьох головних іпостасей — вітальної, соціальної і духовної. Вітальна іпостась забезпечує зв'язок з усім живим на землі, друга — з суспільством, третя — з вищими духовними початками культури.

Кожне з трьох “Я” здатне виступати самостійною причиною, яка примушує людину робити ті або інші дії. Три види спонукань, імпульсів, мотивів можуть зіштовхнутися між собою, суперечити один одному і породжувати різноманітні драматичні колізії її внутрішнього і зовнішнього життя.

Усі три антропологічні іпостасі по-своєму виявляють себе в правовому просторі. Протиріччя між ними створюють весь спектр правових, деліктних і кримінальних колізій

Формування правової людини є процес, суть якого полягає у вихованні правових якостей і набутті правових знань, навичків, вмінь.

Цей процес протікає під впливом двох груп факторів:
соціальних (зовнішніх по відношенню до окремої людини)
особистісних (внутрішніх).

Правове регулювання і виховання правової людини не вичерпується впливом на неї суспільства (держави) через систему норм і оцінок. Правові норми не можна конкретизувати до кожної унікальної ситуації і людина змушена сама приймати рішення в рамках загальноприйнятого поділу: “справедливе — несправедливе”, “законне — незаконне”. Звісно, норми програмують поведінку, так як людина керується ними в своїх вчинках. Але ж у людини є і свої інтереси, а вони не завжди співпадають з інтересами суспільними. Гармонізація суспільних і особистих інтересів залежить, перш за все, від розуміння людиною діалектики права і обов'язків.

Людина як правова істота наділена певними правами і обов'язками, які повинні гармонійно поєднуватися. Обов'язки без прав — це рабство, деспотизм, права без обов'язків — безлад, анархія. Суспільство не може нормально

розвиватися, а людина бути правовою істотою, якщо люди звільнені від обов'язків і позбавлені прав.

Реальне співвідношення прав і обов'язків визначається характером пануючих в суспільстві відносин власності. Так, де влада краде, процвітає корупція і править кримінал, де населення ділиться на “еліту” і “чернь”, там закономірна дисгармонія прав і обов'язків, там одним “закон не писаний”, а інші — безправні і не захищені від безладу.

Важливою проблемою правової антропології є обґрунтування ідеї прав людини, тобто відповіді на питання: “Чому правовий порядок підрозуміває дотримання прав людини?”

Права людини з позиції філософії права є одним з видів прав взагалі, з поняттям яких пов'язані деякі благосприятливі, позитивно оцінювані стани їх господаря. З одного боку, вони роблять людину вільною, а з іншого, захищають її інтереси.

Що ж означає “мати право” чи “мати обов'язок”? Коли мовиться “я маю право”, то тут мають на увазі, що “я можу”, тобто ці вислови відносяться до категорії можливості чи свободи. Коли говориться “я зобов'язаний”, то мають на увазі, що “я повинен”, тобто цей тип висловлювань відноситься до категорії необхідності.

З часів Просвітництва права людини називаються “природженими”, “священними”, “невідчужуваними”. І в цьому виражалось уявлення про самоцінності і безумовну значущість прав людини. Саме поняття “невідчужуваних прав” полягає в тому, що вони “невіддільні”, тобто ніхто і ніколи не може у людини їх відібрати, в тому числі і сама людина не може від них відмовитися.

Основний принцип обґрунтування прав людини з антропологічних позицій виражається в наступному: “людина як людина повинна мати право”. Це право вона повинна мати для того, що не опуститися нижче певної межі, за якою закінчується людське.

По своїй природі людина є конфліктною істотою, а звідси впливає те, що, з одного боку, людина - “позитивна соціальна істота” і це означає, що люди здатні допомагати один одному і доповнювати один одного. Вона живе не лише “для себе”, але і “для інших”, здатна встановлювати порядок у взаємовідносинах з іншими людьми. В той же час в ситуаціях, де втілюється позитивна природа людини, права людини стають непотрібними. Тому необхідно враховувати, що, з іншого боку, людина — це “негативна соціальна істота”, яка своїм протистоянням несе в собі загрозу іншим людям. З цієї небезпеки, яка виникає в силу конфліктної природи людини, і слідує необхідність прав людини. Права людини виступають ніби то результатом

обміну відмови від насилля на набуття безпеки, при цьому співвідношення між відмовою і набуттям є приблизно рівноцінним.

Ситуація вибору виражається в наступній дилемі: чому людина віддасть перевагу — бути одночасно і злочинцем, і жертвою, чи ні те, ні інше? Оскільки не можна вибрати щось одне — насилля по відношенню до інших чи небезпеку насилля по відношенню до себе самого, - людина вибирає відмову від насилля. І в цьому виборі проявляється фундаментальний антропологічний інтерес — зберегти своє Я, свою екзистенцію. Людина як людина може діяти на основі відмови, самообмеження. Із загальної відмови убивати, грабувати чи переслідувати один одного виникає право на життя, власність і свободу.

Ми бачимо, що в якості мінімального рівня здійснення цього інтересу виступає відмова від насилля. Реалізація цієї відмови є мінімальною умовою, яка робить людину людиною, що означає визнання прав іншого, його цінності і гідності.

Найбільш безпосереднім утіленням особистісної цінності права є права людини.

Сучасність визнає беззаперечними цінності принципів формальної рівності, поширення його першопочатково на вибраних людей, окремі верстви населення, мешканців однієї держави і в кінцевому підсумку - на кожного представника виду *Homo sapiens*. Крім того, сучасна правова культура — це свідчення ствердження і прояву у загальнолюдському масштабі принципу гуманізму, людського виміру у праві. Гуманізується вся людська історія і право винятку складати не може.

В сучасному міжнародному співтоваристві все більше приживається ідея зближення прав людини загалом і громадянських прав як прав часткової людини сучасності і це теж є свідчення гуманізації сучасного права, пронизування його принципу особистості - свободою наділяється на роль чи функція людини в суспільному організмі, а просто людина як самоцінна, самодостатня істота, згусток творчої енергії, що випромінюється в буття. Влада, як засвідчує історія, неохоче видавала людині свободу, боялася людини наділеної свободою, бо тривалий час виживала за рахунок людини. Свобода має бути непередбаченою, вільна людина може складати небезпеку для влади.

В сучасному світі стверджується тенденція ослаблення державної влади і зміцнення громадянського суспільства, яким є позадержавна сфера життя суспільства, спільнота приватних індивідів, що мають за мету найповнішу реалізацію прав і свобод кожного громадянина. Ця ситуація - закономірний результат боротьби особистісного начала за власне ствердження.

Цьому стану речей передували послідовні якісні зміни в історії на користь особистісного “я”.

Сучасна демократична правова держава наділяє свободою людину як можливість. Ця держава, як і її попередниці, не знають як і куди використає людина свою свободу і в цьому плані право, що є втіленням свободи, виступає з ірраціонального боку. Просто у сучасній правовій державі стверджено ідею абсолютної цінності людини як можливого, ця держава шанує людину не за її високу посаду, маєтність чи приналежність до конкретної верстви не за те, ким вона є, а за те, ким вона буде, за здатність творити себе, змінювати, єднатися з Абсолютом, випромінювати свою творчу енергію, за її космічний статус. Даючи людині свободу у формі права, державна влада відкриває людині шлях до добра, до самоствердження, до єднання з іншими формами буття.

Проголошення невідчужуваних прав людини - це ще один крок до перемоги людини над власною ницістю, недовершеністю, природною агресивністю, внутрішнім деспотизмом, це піднесення людини над самою собою ще на один щабель в напрямі духовної досконалості, розвитку своєї творчої унікальності, досягнення внутрішньої гармонії і гармонії зі світом.

Принцип гуманізму у праві, визнання державною владою прав людини означають в політичному аспекті перемогу людини над спільною волею, втіленою у державі, яка намагалась вивищуватись над людиною, примусово опікати її, ошчаслилювати, роблячи засобом для власного виживання. Чим сильніші громадяни, тим слабша державна влада - ця ситуація в сучасному світі є наслідком ствердження гуманістичного принципу в праві. А, стаючи, повноцінними суб'єктами права, громадяни поволі стають сильнішими від держави - це вже теж закономірність сучасного світу.

Принцип гуманізму в праві трансформує особистість як функцію соціального організму в нову якість, виводить особистість на новий рівень існування, коли вона гуманізує, робить не просто людськими, а людяними не лише політико-правові інституції, "але й весь соціальний світ, в якому до цієї революції права панували відчужені сутності людини - політичні партії, бюрократія, знать і т. п.", - підкреслює дуже слушно Ю.Пермяков. Лише в правовій державі людина стає повноцінним суб'єктом права. Досконалість законодавства відтепер визначається тим, наскільки повно в ньому юридично регламентовано права людини.

Гуманізм в праві - це втілення ідеї людинолюбства в правовій сфері. Е.Фромм, великий гуманіст сучасності, визначив любов як віддавання людиною себе іншому, іншій людині, світові, єднання з іншим, зі світом. В цьому єднанні, - наголошував він, - людина здатна розкрити свою людську сутність найповніше, максимально. Завдання права полягає в тім, щоб якнайбільше сприяти людині здійснити цей акт любові до іншого і до світу загалом - так людина задумана Богом, і право покликане допомогти їй виконати

своє людське призначення до кінця.

Людська історія розвивається так, що люди прямують від несвободи до свободи, із хаосу в упорядковане соціальне буття, розвиваються від несправедливих суспільних стосунків до більш справедливих, від формальної рівності у соціумі. Це ї є шлях розвитку і вдосконалення права і людей як правових істот.

Гене́за права здійснюється в контексті загальнокультурного розвитку людського роду.

Арістотель помітив ще в IV ст. до н. е. і підкреслив, що завершеного політичного і правового розвитку досягли лише античні греки, інші ж народи, на його думку, залишилися варварами, тобто народами, що в силу і розумової, і моральної нерозвиненості залишилися на допоміжному та доправовому рівнях розвитку.

Пізніше Гегель стверджував, що історія розвивається від несвободи до свободи, тобто від неправового стану до правового. Він писав, що східні деспотії знають лише одну вільну людину - деспота, Римська доба дає нам свідчення свободи цілого суспільного прошарку, а пруська дійсність в добу Гегеля постає як кульмінація розвитку права як інституції.

Навіть після 2,5 тисячолітнього розвитку людства в після арістотелівські часи, маємо підстави констатувати, що чимало сучасних народів не сягнули того стану розвитку, коли права людини стали для влади і суспільства ціллю, - нехтування людини через порушення її невідчужуваних прав в нинішньому світі є ще, на жаль, явищем типовим.

Оскільки сутність права проявляється в його існуванні, то маємо підстави констатувати, що сутність права стверджувалася одночасно із появою правових відносин, інституцій, суб'єктів права, тобто із появою правової реальності.

Історія прав людини — це історія олюднення людей, історія прогресуючого розширення правового визнання як людини, тих чи інших людей для того чи іншого кола відносин. З іншого боку, історія розвитку людства - це історія все більшого і більшого правового визнання в якості людей представників різних верств населення, розширення кола їх прав. Вона бере початок ще із біблійної епохи. Так, ще в стародавньому світі виникла ідея загальної рівності людей і ідея прав людини як людини.

Античність. Уже софіст Гіппій в V ст. до н.е. наголошував: “Люди, що зібралися тут! Я вважаю, що ви всі ту родичі, свояки і співгромадяни — по природі, а не по закону, бо подібне споріднене по природі, закон же, будучи владним над людьми, примушує до багато чого, що суперечить природі” (Платон “Протагор”, 337)

Представник цієї школи Антифонт, обґрунтовуючи рівність людині по природі, посилався на те, що у всіх людей — і благородних, і простих, еллінів і варварів — далі — одні і ті ж природні потреби, а людські закони породжують нерівність.

Античні греки мислили себе невід'ємними від космосу, космічного буття як чогось дуже досконалого, вічного, абсолютного, довершеного, істинного. Космос для них існував не як чорна прірва, безмовна і холодна, а як жива цілісність, що виникла з хаосу, наділена душею і розумом, і існуюча по законах Логосу.

Космос — це активний суб'єкт, що вимагав підкорення йому. Люди вважалися дітьми Космосу. Логос — це голос космічного справедливості, відповідно до його велінь має будуватися життя окремих людей, міста-поліса, держави. Коли люди живуть відповідно до нього, тоді панують мудрість і правда. Всі державно-правові приписи мають бути увідповіднені Логосу. Логос — це ланка, що сполучає людину і космос. Не всім дано досягнути Логос і побудувати життя на засадах космічного існування, а тому в житті так багато негараздів, зла, потрясінь, кривди тощо.

Однак досить довгий період ці ідеї не мали практичного вираження.

Історії відомі періоди, коли окремим верствам людей було відмовлено у статусі повноцінних людей. Так в Давній Греції доби Арістотеля і в Древньому Римі раби не вважалися істотами, гідними бути наділеними однаковим обсягом свободи з іншим, тобто бути суб'єктами права, вони були лише об'єктами його впливу.

Середньовіччя в Європі розширило обсяг свободи відповідно до місця людини на феодалній сеньйоріально-вассальній драбині: чим вище людина на ній, тим більшим набором прав, а отже, більшим обсягом свободи вона володіє і навпаки: чим нижче людина в суспільно-ієрархічній структурі, тим менше вона має свободи, а отже, і підстав бути повноцінним суб'єктом права.

Доба середньовіччя внесла свою лепту у ствердження принципу формальної рівності, який став поширюватися на відносно більше коло людей і їх відносин, порівняно з попередніми періодами людської історії. Достатньо згадати такий правовий документ тієї доби як англійська Велика хартія вільностей (1215 р.).

Однак ця епоха не зберегла і не втілила ідею рівності в життя в силу об'єктивних і суб'єктивних причин. В середні віки права все ж несли різний зміст і обсяг, і фактично були правами-привілеями людей різних станів. То були права станової людини.

Середньовіччя не знало просто людини в якості суб'єкта права. Воно

знало станову людину, тобто представника конкретного стану. Ця доба ще не вміла цінувати людину як таку, цінувалося її становище і місце на ієрархічній феодальній драбині.

Після цього ще тривалий історичний період певні порції свободи видавались частковій людині — чи то сеньйору, чи то васалу, чи то королю, чи то міщанину. Але то все була ситуація привілейованої, більше чи менше, обмеженої, часткової людини.

Однак в епоху Нового часу на рівні усвідомлення вищої цінності невідчужуваних прав правова культура в своєму розвитку набрала позитивних обертів.

По-перше, саме доба Нового часу і, особливо, Просвітництво в особі Г.Горація, Ж.Бодена, Дж. Локка, Ш. Монтеск'є, Т.Гоббса, І.Канта, Г.-В.-Ф. Гегеля, Дж. Мільтона, О.Гамільтона, Б.Франкліна, Г.Гаейна, Г.Джеферсона обґрунтували теоретично виплекану добою Відродження ідею самоцінності людини, показали, що її унікально-неповторна творча сутність є джерелом суспільного багатства, утвердили внаслідок цього ідею вищості людини стосовно державної влади, довівши, що людина є первинно-визначальною, а державна влада похідною, вторинною відносно людини.

Це була велика революція в правосвідомості західних європейців та американців, наслідком якої була поява сучасного юридичного праворозуміння, в основу якого було покладено принцип людини з її невідчужуваними правами на життя, свободу, власність тощо, принцип первинності права по відношенню до закону, принцип рівності всіх людей перед законом і т.д.

По-друге, визнання природних людських прав стало підкріплюватися в низці документів, правових актів. Особливо цей процес активно розгорнувся в період Нового часу, з XVII ст.:

“Петиція про право” (1628 р.),

Декларація прав (1688 р.),

Білль про права (1689 р.).

Доба Просвітництва додала:

американську Декларацію права Вірджинії (1776 р.),

Декларацію незалежності Сполучених Штатів Америки (1776 р.)

Конституцію США (1787),

Білль про права (1789 — 1791 рр.),

французьку Декларацію прав людини і громадянина (1789 р.).

Однак справжню концепцію прав людини змогло створити лише сучасне людство. Саме тепер стало можливим визнання того, людина — це не частковий індивід, а загалом ціннісний продукт світу, безвідносно до її

расових, релігійних, політичних, професійних, станових, вікових тощо відмінностей. Хоча часткова людина також сьогодні існує — нею є громадянин як суб'єкт права. Тому людські права і громадянські — не є тотожними, але нинішній правовий розвиток демонструє їх все більше зближення.

XX ст., будучи органічним продовженням надбань філософсько-правової думки попередніх історичних епох, закріпила на рівні уже не окремих країн, а всього світового співтовариства ідею людини як суб'єкта права, абсолютної цінності, що наділений однаковим обсягом необхідної свободи, тобто має однаковий обсяг невідчужуваних прав.

До міжнародних правових документів, що ствердили цю ідею належить:

“Загальна декларація прав людини” (1948 р.),

Європейська конвенція про захист прав людини і основних свобод (1950 р.),

Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (1966)

Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (1966 р.),

“Заключний Акт” Хельсінської Наради 1975 р.,

“Підсумковий документ Віденської зустрічі представників Наради по безпеці та співробітництву в Європі (1989 р) та ін.

В сучасній Україні закріплення ідеї людини як суб'єкта права, її абсолютної цінності, що наділена однаковим обсягом необхідної свободи, відбулося в:

Декларації про державний суверенітет України;

Акті проголошення незалежності України;

Конституції України.

Таким чином, аналіз історії розвитку прав людини показав напрямки і логіку формування юридичних норм і конструкцій в галузі прав і свобод людини:

спершу відбувалося утвердження правових норм і конструкцій у станово обмеженому варіанті

далі розвиток первинної моделі, збагачення її змісту, поступове поширення її на інші соціальні верстви та країни

нарешті, визнання універсального характеру досягнень найрозвиненіших країн у галузі прав людини сучасною світовою спільнотою та відповідні міжнародно-правові форми і засоби для їх утвердження в усіх державах і національно-правових системах.

Найповніше реалізація особистісної цінності права можлива у правовій державі.

Хоча концепція правової держави склалась ще у XVIII ст., проте

протягом довгого часу залишалася суто теоретичною, інтелектуальною цінністю. Реальним феномен правової держави став можливий лише в кінці XX ст.

Чому людство прийшло до того, що право мусить обмежувати державу, людство? Чому держава повинна мати правовий характер?

Перша і, особливо, друга світові війни показали, що в сучасному суспільстві сила обов'язково має бути обмежена правом, законом, фундаментальними природженими правами людини.

Науково-технічна революція також допомогла дійти висновку, що право мусить утримувати політику в певних рамках, інакше людство загине.

Винайдення ядерної зброї (бомби і ракети) змусило людство замислитися над тим, як себе захистити від неї.

Таким чином, практична реалізація ідеї правової держави відбувається через послідовне втілення в життя таких основних принципів:

Принцип народного суверенітету ? визнання народу джерелом влади.

Принцип верховенства права ? панування правових цінностей та ідеалів, їхній високий беззастережний статус у всіх сферах суспільного життя та дотримання закону правовими суб'єктами.